

Rumelihisarı'nda Reisülküttâb Mustafa Ağa Vakfı'nda bir arazinin irâde-i seniyye ile yıllık 1670 kuruş icâre-i zemîn karşılığında mukâtaaya bağlanarak Robert Koleji'ne tahsisine dair karar (VGMA, 1329: 948/18)

lanıldığını göstermektedir (Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 257-260).

Osmanlı devrinde yürürlüğe konan icâre-teynli ve mukâtaalı vakıf yerlerle ilgili intikal kanunları, Türk Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 4 Ekim 1926 tarihine kadar Cumhuriyet döneminde de uygulanmıştır. Doğuşundan 1926 yılına kadar süreli mutasarrıfları lehine ve vakıflar aleyhine değişiklik gösteren icâre-teynli ve mukâtaalı vakıflar o yıla ait bütçe kanununun 7. maddesiyle önce dondurulmuş, 5 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile de tasfiyeye tâbi tutulmuştur. Bu kanunun 26. maddesi artık vakıf malların icâre-teyn ve mukâtaaya bağlanamayacağı, 27. maddesi de öncekilerin icâre-i müccelerinin yirmi misli bir tâviz bedeli karşılığında mutasarrıflarının mülkiyetine geçirilmesini hükme bağlamış, ancak başka kanunlar da çıkarılmasına rağmen (1945, 1983, 1995'te) tâ-

viz bedellerinin ödenmesi konusunda günümüze kadar süren bir karmaşa yaşanmıştır (a.g.e., s. 260-262).

Kanûnî Sultan Süleyman devrinde resmî bir hukuk müessesesi haline gelen ve XIX. yüzyılda çeşitli sebeplerle genişleyerek vakıf sektöründe bozulmalara yol açan icâre-teynli ve mukâtaalı vakıfların tasfiyesi değişik açılardan eleştirilmiştir. Ali Himmet Berki'ye göre icâre-teynin ilgası yerinde olmakla birlikte mukâtaanın mutlak biçimde engellenmesi yerine ıslahî cihetine gidilmesi daha uygun olurdu. Ayrıca her iki vakıf türünde tâviz bedellerinin gerçek değerini çok altında tutulması vakıfları ve kamuyu büyük zarara uğratmıştır (Vakıflar II, s. 108-109).

BİBLİYOGRAFYA :

VGMA, 1326: 947/88; 1328: 948/142-150, 181-191, 201-202; 1328: 949/192-201; 1331: 949/130; 1332: 949/97, 169, 192-201; *Düstur*, Birinci tercip, İstanbul 1289, II, 184-219, 902-907; Muhammed Kadri Paşa, *Kanûnû'l-'İsâdî ve'l-'İnşâf*, Kahire 1893, s. 332-333, 336-337; Ömer Hilmi, *Ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul 1307, s. 11, 85, 140-146, 276, 283-284; a.mif. – İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul 1978, s. 217-219, 587-605; Elmâlılı Muhammed Hamdi, *İrşâdül-'ahlâf fî ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul 1330, s. 88-89; Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf fî ahkâmî'l-vukûf*, İstanbul 1340, s. 1031, 1043, 1065-1066, 1068-1072; Ebül'ulâ Mardin, *Ahkâm-ı Evkâf*, İstanbul 1340, s. 50-55; Ali Himmet Berki, *Vakıflar I*, İstanbul 1940, s. 146, 148-149; a.e. II, Ankara 1950, s. 20-21, 108-109; a.mif., *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstihlal ve Tabirler*, Ankara 1966, s. 38; Fikri Gürzumar, *Vakıf Gayrimenkul Mallar ile Örfü Belde Tasarrufları*, Ankara 1949, s. 23; Hüseyin Hatemi, *Medenî Hukuk Tuzelkişileri I*, İstanbul 1979, s. 744-765; Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 107; a.mif., *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 91, 251-262; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 488, 493; Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcare-teynli Vakıflar", *İİ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVII/3-4, İstanbul 1951, s. 685-716; XVIII/1-2 (1952), s. 215-257.

NAZIF ÖZTÜRK

MUKÂTİL b. SÜLEYMAN

(مقاتل بن سليمان)

Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân
b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî
(ö. 150/767)

Kur'an'ı baştan sona kadar
tefsir eden ilk müfessir.

Belh'te muhtemelen 80 (699) yılı civarında doğdu. Bu şehirde yetiştiikten sonra bir süre Merv'de yaşadı. Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın kumandan-

larından Selm (Sâlim) b. Ahvez el-Mâzinî'nin yanında büyük itibar gördü. Emevîler'e karşı mücadele eden Hâris b. Süreyç ile yapılan barış görüşmelerine Selm b. Ahvez adına katıldı. İlk kelâmcılardan Cehm b. Safvân ile Belh'te itikadî konularda tartıştı ve ilâhî sıfatların ispatı yönündeki tezi savunan bir kitap yazdı. Emevîler'in Horasan'daki nüfuzu zayıflayınca Basra'ya gitti ve burada Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Şihâb ez-Zührî, Atıyye el-Avfî gibi âlimlerden faydalandı. Hayatının son yirmi yılını kapsayan bu dönemde Bağdat, Beyrut, Mekke gibi şehirleri dolaştı. Bağdat'ta Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr ve halife olmadan önce Mehdi-Billâh ile ilmi sohbetlerde bulundu. Daha sonra Basra'ya döndü ve burada vefat etti.

Mukâtil b. Süleyman akaid ve tefsirle ilgilenmiştir. Akaid dair görüşleri hususunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almışsa da tenzihte aşırı giden ilk kelâmcılar karşısında Sıfâtîyye grubunun temsilcilerinden olduğunda şüphe yoktur. Şîa'ya, Müşebbihe ve Mürcie'ye nisbet edilmesi yanında bazı Şii kaynaklarına göre Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'ın tâbileri arasında yer alır (DMT, IV, 479). Bir kısım kaynaklarda ise Zeydiyye'den sayılır (İbnü'n-Nedîm, s. 227). Allah'ın cisim olduğuna ve arşta bulunduğu inandığı hususunda eski kaynaklarla bazı yeni araştırmalar birleşmektedir (Eş'arî, s. 152-153; Neseî, I, 119, 161; Ali Sâmî en-Neşşâr, I, 289-291). Mukâtil b. Süleyman'a teşbih ve tescim görüşünün nisbet edilmesi çağdaş bazı ilim adamlarınca tarafgir bir değerlendirme olarak nitelendirilmişse de (Nasr Hâmid Ebû Zeyd, s. 148-154; Çelik, s. 118-119; Gilliot, CCLXXIX [1991], s. 39-92) Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf başta olmak üzere (İbn Hacer, X, 281) bu değerlendirmeyi yapan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû'l-Muîn en-Neseî gibi âlimlerin bu şekilde itham edilmesi isabetli görünmemektedir.

Aslında Mukâtil hakkındaki farklı değerlendirmeler onun yaşadığı dönemde Horasan'daki fikrî ve siyasî çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Zeydiyye ve Şîa taraftarlarının bulunduğu ve özellikle Mürcie taraftarlarının hâkim olduğu Horasan bölgesinde fikir ayrılıkları siyasî çatışmalarda saf belirleme hususunda etkili olmuştur. Ancak bunun mutlak anlamda belirleyici olduğunu söylemek güçtür. Kaynaklarda aktarılan bilgiler, fırkaların kendi içinde hem siyasî hem fikrî cepheye yeknesak bir hareket olmadığını göstermektedir. Her ikisi de Mürcîci kabul edilen Mukâtil b. Süleyman ile Cehm b. Safvân aynı fikrî bü-

tünlüğe sahip bulunmadıkları gibi aynı siyasi tavrı da benimsememişlerdir (Eş'arî, s. 132, 151). Kaynaklarda Cehm'in Muatıla, Mukâtil'in ise Müşebbihe'den olduğu söylenir. Yine Mukâtil bir Mürcîi sayılmasına rağmen iktidara karşı yapılan Mürcîi tabanlı isyanlara katılmamıştır (Taberî, IV, 292-293). Halbuki Cehm, Emevîler'e isyan eden Hâris b. Süreyc'in isyanında Hâris'in danışmanlığını yapmıştır. Bu durum, dönemin şahsiyetlerinin belirli bazı tanımlama içine sokulamayacağını göstermektedir. Kişiler hakkındaki nitelermeler ortamlarıyla ilgili olarak yapılmakta ve her zaman bütünlüğü yansıtmamaktadır. Bu sebeple söz konusu nitelermeler yapıldığında bir mezhebe mensup olmanın veya nisbet edilmenin temel gerekçesi dikkate alınmalıdır. Mukâtil b. Süleyman'ın Mürcîi oluşunda esas alınması gereken husus İbn Hazm'ın belirttiği gibi Mürcie'nin temel unsuru olan iman-amel münasebetidir (*el-Faşl*, II, 269). Mukâtil b. Süleyman, iman ile ameli ayırmakta ve büyük günah işleyen kimsenin mümin olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca imanı "tasdik" diye tanımlamasına rağmen onu mârifetle ilişkilendirmekte, iman ile ameli bir nevi mârifetin dereceleri olarak değerlendirmektedir. Bu açıdan yetersiz bir amelle imanın mümkün olup olmayacağı tartışmalarının gündemin en önemli konusunu teşkil ettiği Horasan'da Mürcîi tanımlamasına girmektedir. Halbuki Mukâtil siyasi tavırlarında Mürcie ile aynı safta görülmemektedir. Öte yandan muhalif fırkalar arasında yapılan tartışmalardaki maksadı aşan ifadeler ve bunlara dayanılarak üretilen yargılar, düşünürler hakkında yaygın nitelermeler haline getirilmiştir. Mukâtil'in Mücessime ve Müşebbihe'den olduğunu ileri süren ve günümüze ulaşan hiçbir eserinde bulunmayan aşırı teşbihçi düşünceleri ona nisbet eden değerlendirmelerin, Cehm b. Safvân ve başkalarıyla bilhassa Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında yaptığı tartışmalar dikkate alındığında (İbn Kesîr, IX, 350) bu bağlamda değerlendirilmesi daha doğru görünmektedir. Bu tür sorunların çözümünü için iki ayrı Mukâtil b. Süleyman'ın yaşadığı ve bunlardan tefsir sahibi olanın Müşebbihe ve Mücessime'ye mensup olduğu söylenilmişse de (Seksekî, s. 40) bu iddia kaynaklarda aktarılan bilgilerle uyusmamaktadır. Zeydiyye veya İmâmîyye'ye mensup olduğuna ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Ancak Mukâtil'in mezhebî anlamda bir Şii olduğunu kabul etmek hem eserlerindeki görüşleriyle hem Emevîler'e yakınlığı ve bazı görüşmelerde onları temsil etmesi gerçeğiyle bağdaşmaz.

Günah işlemenin mümine zarar veremeyeceği, dolayısıyla onun cehennem girmeyeceği, sadece sıratın geçerken cehennem ateşinin sıcaklığını hissederek bir tür azaba uğrayacağı şeklindeki görüşler Mukâtil'e atfedilmiş (Eş'arî, s. 151; Şehristânî, I, 143) ve Mürcie'ye öncülük yaptığı ileri sürülmüştür. Eş'arî, Mukâtil taraftarlarının, "Allah cisimdir, insan sùretindedir; eti, kanı, saç, kemiği vardır; el, ayak, baş ve göz gibi organlara sahiptir; bununla beraber O hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey de O'na benzemez" dediklerini nakletmektedir (*Makâlât*, s. 153). İbn Hazm ise bu sözlerin doğrudan Mukâtil b. Süleyman'a ait olduğunu söylemektedir (*el-Faşl*, V, 74). Sonraki müellifler de bu iddada bulunan Mukâtiliyye adlı bir Müşebbihe fırkasını kendisine nisbet etmişlerdir (Makdisî, V, 141; Abdülkâdir-i Geylânî, I, 447-448). Ancak Mukâtil hakkında nakledilen ve aşırı teşbihi (antropomorfizm) ifade eden görüşlere onun günümüze ulaşan eserlerinde rastlanmadığı gibi bunların çoğu eserlerinin muhtevası ile çelişmektedir. Nitekim yukarıda kaydedilen sözleri Şehristânî, Râfiziler'den Dâvûd el-Cevâribî'ye nisbet etmektedir (*el-Milel*, I, 103-105). Şehristânî'nin Mukâtil'e izâfetle naklettikleri ise genellikle onun eserlerinde yazdıkları ile uyum içinde olup bazı araştırmacılar da Mukâtil'in Mürcie-i hâlisadan değil Ehl-i sünnet Mürciesi'nden olduğunu (Nasr Hâmid Ebû Zeyd, s. 148-149), bazıları ise ilk bakışta teşbih gibi görünen açıklamalarının aslında Kur'an ve Sünnet'e uyduğunu, her ne kadar Mu'tezilî anlayış açısından söz konusu açıklamalar teşbih kabul edilse de Ehl-i sünnet ölçülerine göre Mukâtil'in Müşebbihe'den sayılmayacağını düşünmektedir (Çelik, s. 96-97). Öte yandan *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i neşreden Şehhâte, Mukâtil'in istivâ, arş, kürsî, sâk ve yeminullah hususunda tescime düştüğünü, diğer haberî sıfatları ise te'vil ettiğini belirtmektedir (*Tefsîrü Mukâtil b. Süleymân*, V, 98-110). Makâlât kitaplarında geçen ağır ithamlar Mukâtil'in eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerle uyusmamakla birlikte *et-Tefsîrü'l-kebîr*'de teşbih ifade eden bir kısım nakil ve izahların bulunduğu da bir gerçektir (*a.g.e.*, I, 213; III, 685). Bu sebeple onun yorum ve açıklamalarında kelâmı anlama ile kelâmın konusu olan varlığı anlama arasında doğrudan bir ilişki kurarak bir meselenin mutlak gayb alanına ait olmasıyla hem gayb hem duyu alanıyla ilgili oluşunu birbirinden ayırdığı sonucuna varılabilir. Buna göre Mukâtil mutlak gayba dair âyet-

leri akli çıkarımlarla te'vil cihetine gitmemektedir; çünkü nakli bir delil olmadan bu tür nasların açıklanamayacağını düşünmekte ve sadece âyetin zikrettiği gerçekliğin Kur'an genelindeki paralel anlatımlarına başvurarak ilgili rivayetleri sıralamaktadır. Açıklama türünden söyledikleri ise daha çok rivayetlerin muhtevasından bir bütünlük oluşturmaya yöneliktir. Bu tür bir te'vil tarzı, aslı itibarıyla mevcut malzemenin aktarılmasından ve Selef'e has bir yaklaşımla ifadeleri olduğu gibi kabul etmekten ibarettir. Buna karşılık gaybî boyutu olmakla birlikte aslında duyulur âleme dair âyetlerden teşekkül eden ikinci kısım tamamen duyulur âlemlerle ilgili âyetlerden oluşan üçüncü kısımda ya doğrudan lügavî açıklamaları ya da istidlâl ve rivayetleri kullanarak âyetin yorumunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Mukâtil Selef yaklaşımından ayrılmakta ve Selef'in yorumlamaktan kaçındığı haberî sıfatları te'vil etmektedir. Dolayısıyla Mukâtil'in yaklaşımı bir ifade tarzı olup onun teşbihe düştüğünü söylemek isabetli değildir (Türker, s. 57-61). Peygamberlerin ismet sıfatına sahip olduklarına dair Mukâtil'in görüşü daha sonra kelâm ilminde benimsenmiş ve kendisi ismet inancının temelini oluşturan âlim olarak kabul edilmiştir (Gilliot, CCLXXIX [1991], s. 84).

Mukâtil'in ilmî şahsiyetinde öne çıkan yönü tefsirciliğidir. Her ne kadar kendisinden önce Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Amr b. Ubeyd, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî ve İbn Cüreyc gibi âlimler Kur'an tefsiriyle meşgul olmuşlarsa da onların tefsirleri hem kısmîdir hem de tamamı günümüze ulaşmamıştır. Mukâtil'e atfedilen eserler onun nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih, vücûh-nezâir gibi tefsir ilminin ana meseleleriyle ilgilendiğini ve bu konularda kitaplar yazarak bu ilmin inşasında önemli rol oynadığını göstermektedir. Mukâtil âyeti âyetle tefsir etmiş, rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullanmıştır. Bu sebeple Mâtürîdî gibi sistematik ve kapsayıcı olmasa da akli tefsir yöntemini kullanan ilk müfessir kabul edilmiştir. Katâde'den oldukça yararlanmış, otuz civarında râviden yaptığı nakillerin çoğunda isnad zinciri bulunmayıp bunları Kelbî, Ebû Sâlih gibi yalancı olarak bilinen râvilere dayandırmıştır (M. Hüseyin ez-Zehbî, s. 142). İsnadın ilmin senedi sayıldığı bir dönemde çalışmalarına konu olan malzemeyi sağlam rivayetlerle sunmaması ve çelişkili senedlerle aktarması sebebiyle eleştirilmiş ve hadis âlimlerince "metrûk" ve "mehcûrül-kavl" kabul edilmiştir (Bu-

MUKÂTİL b. SÜLEYMAN

hârî, II, 237; Hatîb, XIII, 167-169; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 172).

Dönemin tahammülü'l-ilm anlayışı, bir kimsenin tahsil etmek istediği ilmi o ilme vâkıf hocaların ders halkasına katılarak rivayet hakkını elde etmeyi ve bu ilim anlayışı içerisinde ilim tedrisinde bulunmayı gerektirmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla Mukâtil bu esaslara tam anlamıyla riayet etmeyerek işitmediği kimselerden rivayette bulunmuş ve bu sebeple insanların ilmini topladığı ve bu şahıslardan işitmediği halde bunlara dayanarak tefsir ettiği suçlamalarına mâruz kalmıştır (Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 505). Bununla birlikte İbn Adî, Mukâtil b. Süleyman'ın naklettiği hadislerin çoğunun sahih olduğunu, birçok sika ve mâruf râvinin ondan rivayette bulunduğunu ve zaafına rağmen hadislerinin yazıldığını belirtmektedir (a.g.e., V, 506). Cürcânî de aynı değerlendirmeyi yaparak Mukâtil'in *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye* adlı eserinde birçok müsned ve merfû hadis olduğunu söylemektedir (İbn Adî, VI, 2431).

Hadisteki eleştirilere rağmen tefsirdeki otoritesi Mukâtil'i haklı bir üne kavuşturmuş ve ihtiyatla da olsa erken dönemden itibaren eserlerine başvurulmuştur. Mâtürîdî bazan eleştirmekle birlikte onun yorumlarına temas etmiştir (*Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 227). Ebü'l-Leys es-Semerkanî ise Mukâtil'den yaptığı çok sayıda rivayetle ondan yararlanma sürecine katılmış, daha sonra Sa'lebî *el-Keşf ve'l-be-yân*'ında Mukâtil'e ait tefsirin farklı tariklerini derleyerek bu süreci hızlandırmış, ardından gelen Vâhidî, Ferrâ el-Begavî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, İbn Kesîr gibi müfessirler de aynı yolu izlemiştir. Bedreddin ez-Zerkeşî ve Süyûtî gibi müteahhir müfessirler Mukâtil'e yönelik eleştirilere atıfta bulunmakla beraber tefsirinden faydalanmış, Ebüssuûd Efendî onun hakkında saygılı ifadeler kullanmıştır (*İrşâdü'l-aklî's-selîm*, III, 270; VI, 278).

Eserleri. 1. *et-Tefsîrü'l-kebîr. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* adıyla Abdullah Mahmûd Şehhâte tarafından neşredilen eserde (I-V, Kahire 1979-1989) yer alan ve genellikle isnad zincirleri bulunmayan rivayetlerin büyük bir kısmının hadis mecmualarında mevcut olduğu tesbit edilmiştir (*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, V, 51). Tefsirin Mukâtil b. Süleyman'a nisbet edilmesinin zor olduğunu söyleyen Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'ye göre eserde 144 (761) yılında doğmuş olan Yahyâ b.

Ziyâd el-Ferrâ'dan nakiller yapılması dikkat çekicidir. Zira onun henüz altı yaşında bulunan bir çocuktan rivayette bulunması mümkün değildir (*el-İsrâ'iliyyât*, s. 142-152). Bu durum tefsirin Mukâtil'den sonra yazıldığını veya en azından ona bazı ilâvelerin yapıldığını düşündürmektedir. 2. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*. Birden fazla anlama gelen 185 kelimenin Kur'an'da hangi mânalarda kullanıldığını inceleyen eser daha sonra aynı konuda yapılan çalışmalar için kaynak olmuştur. Nitekim Yahyâ b. Sellâm'ın *et-Teşârif: Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı eseriyle bu kitap arasında büyük çapta benzerlik tesbit edilmiştir. Ayrıca Hakîm et-Tirmizî'nin *Tahşîlü nezâ'iri'l-Kur'ân*'ı *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*'in bir şerhi ve eleştirisi olarak görülmüş, hatta elde mevcut *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*'in bunun eksik bir nüshasına dayandığı belirtilmiştir (Muhammed eş-Şâzelî, sy. 15 [1977], s. 120-121). Abdullah Mahmûd Şehhâte (*el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1395/1975, 1414/1994) ve Ali Özek'in (İstanbul 1993) yayınladığı eseri M. Beşir Eryarsoy *Kur'an Terimleri Sözlüğü* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2004). 3. *Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân*. Fıkha dair âyetlerin incelendiği eseri İsaiah Goldfeld neşretmiş (Şifâ Amr [Filistin] 1980), M. Beşir Eryarsoy *Ahkâm Âyetleri Tefsiri* (İstanbul 2005) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Mukâtil b. Süleyman'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *el-Kur'ât, Mütешâbihü'l-Kur'ân, Nevâdirü't-tefsîr, en-Nâsih ve'l-men-sûh, el-Cevâbât fi'l-Kur'ân, et-Takdîm ve't-te'hîr, el-Aksâm ve'l-luğât, er-Red 'ale'l-Kaderiyye*.

Mukâtil b. Süleyman'ın ilmî kişiliği ve eserleri zamanımızda çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bunlar arasında M. M. al-Sawwaf'ın *Muqâtil b. Süleymân an Early Zaidi Theologian with Special Reference to his Tafsir al-khamsi miat âya* (doktora tezi, 1969, Oxford University), Fevzi Hamurcu'nun *Mukâtil b. Süleyman ve Kitâbu Tefsîri'l-hamsi mie Âye Adlı Eseri* (doktora tezi, 1995, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Übey b. Ali el-İd'in *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân: Tefsîrü'l-hamsi mi'e âye fi'l-emr ve'n-nehî ve'l-ehlâl ve'l-harâm* (yüksek lisans tezi, 1409, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]), Ömer Türker'in *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'ân'ı Tevil Yöntemi* (yüksek lisans tezi, 1999, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve İbrahim Çelik'in *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu* (Bursa 2000) adlı çalışmaları sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), Kahire 1979-89, I-V, tür.yer.; Yahyâ b. Sellâm, *et-Teşârif: Tefsîru'l-Kur'ân mimma iştebehet esmâ'ühü ve teşarrafet me'ânih* (nşr. Hind Şelebî), Tunus 1979, neşredenin girişi, s. 29-30; Buhârî, *et-Târîhu's-şâğîr*, II, 237; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), IV, 292-293; VII, 330-331; Eş'arî, *Maakâlât* (Ritter), s. 132, 151-153, 209; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 354-355; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 556; a.m.f., *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmet Vanlıoğlu – Bekir Topaloğlu), İstanbul 2005, I, 227; İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, III, 14-16; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 141; Ebü'l-Hüseyin el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Bağdad-Beyrut 1388/1968, s. 71-79; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 2431; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüddü), s. 227; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umayyere), II, 269; V, 74; Hatîb, *Târîhu Bağdad*, XIII, 167-169; Ebü Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir* (nşr. M. Hasan Ebü'l-Azm ez-Zefîti), Kahire 1412/1992, I, 3; Nesefî, *Teşîratü'l-edille* (Salamé), I, 119, 161, 164; II, 766; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 103-105, 143; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi tarikî'l-hak* (nşr. Ferec Tefvîk el-Velid), Bağdad, ts. (Mektebetü's-şarkî'l-cedîd), I, 447-448; Seksekî, *el-Burhân fi ma'rifeti 'akâ'idi ehli'l-edyân* (nşr. Bessâm Ali Selâme), Zerkâ (Ürdün), 1988, s. 40; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 172, 173-175; V, 505, 506; a.m.f., *Târîhu'l-İslâm: sene 121-140*, s. 66-67; *sene 141-160*, s. 639-642; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 350; İbn Hacer, *Tehezîbü't-Tehezîb*, X, 279-285; Ebüssuûd Efendî, *İrşâdü'l-aklî's-selîm*, Beyrut 1990, III, 270; VI, 278; IX, 94; *Keşfü'z-zunûn*, I, 459; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 332; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, I, 289-291; J. Wansbrough, *Quranic Studies*, Oxford 1977, s. 143; Nasr Hâmid Ebü Zeyd, *el-İtticâhü'l-aklî fi't-tefsîr: dirâse fi kazıyyeti'l-mecâz fi'l-Kur'ân 'inde'l-Mu'tezile*, Beyrut 1983, s. 147-154; M. Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâ'iliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, Dimaşq 1985, s. 142-152; Abdülhamîd Seyyid Tilib, *Ğarîbü'l-Kur'ân, ricâ-lühü ve menâhicühüm min İbn 'Abbâs ilâ Ebî Hayyân*, Küveyt 1986, s. 59-66; J. van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1992, II, 517, 522, 525, 528-529; Ömer Türker, *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'ân'ı Tevil Yöntemi* (yüksek lisans tezi, 1999), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 57-61; İbrahim Çelik, *Mukâtil b. Süleymân ve Tefsirdeki Metodu*, Bursa 2000, s. 96-97, 118-119; Muhammed el-Arûsî, *Mukâtil b. Süleymân müfessiren li'l-Kur'ân* (yüksek lisans tezi, 2001-2002), Câmîatü Mennûbe, s. 97, 145; Câbir b. İdrîs b. Ali Emîr, *Maakâletü't-teşbih ve mevki'fü ehli's-sünne minhâ*, Riyad 1422/2002, I, 323-340; Muhammed eş-Şâzelî, "en-Nezâ'ir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne Mukâtil b. Süleymân el-Belhî ve beyne Muhammed b. 'Alî el-Hakîm et-Tirmizî", *el-Lisânü'l-'Arabî*, sy. 15, Rabat 1977, s. 120-121; Cl. Gilliot, "Mukâtil grande exégète traditionniste et théologien maudit", *JA*, CCLXXIX (1991), s. 39-92; *DMT*, IV, 479.

 ÖMER TÜRKER